

יואב שורק

מפרשבורג לירושלים

הרב גלאזנר, האורתודוקסיה ההונגרית והציונות

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן,
מר יחזקאל חובב, פרופ' מאיר חזן, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מסת"ב 0-397-227-965-978

מספר קטלוגי 1129-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ה

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

על העטיפה: בחזית: הרב משה שמואל גלאזנר;
בשדרה: רחוב קיראי (Király) בכודפשט; ראו בספר, עמ' 100, 123
עיצוב העטיפה, סדר ועימוד: דוד בן הרא"ש
הדפסה: א.ר. שסקין

תוכן העניינים

11	פתח דבר
12	שלמי תודה
14	הערה על שמות ומקומות

מבוא

15	א. המורד מבפנים באורתודוקסיה ההונגרית
19	ב. מבנה הספר
22	ג. כיוונים
24	ד. מצב המחקר
28	1. גלאזנר: המקורות
31	2. קלויזנבורג: מחקרים ומקורות

חלק ראשון: פרשבורג

35	פרק ראשון: ר' אברהם גלאזנר וסביבתו
35	א. הונגריה ויהודיה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה
37	1. הונגריה: משטר, אתניות, מודרניזציה
40	2. מחוזות היראים: 'אונטרלנד' ו'אוברלנד'
45	ב. אופיו התרבותי של ה'אוברלנד' ההונגרי
52	ג. פרשבורג וחוג החת"ם סופר
54	1. החת"ם סופר
58	2. הישיבה
59	ד. בית ארנפלד
63	ה. ר' אברהם גלאזנר
72	ו. קלויזנבורג
74	1. תולדות העיר
75	2. תולדות הקהילה
82	ז. כהונת אברהם גלאזנר והקרע ביהדות הונגריה
84	1. הקהילה ההונגרית

86	2. פרידמן, פישר וגרין
87	3. הקונגרס
90	4. קהילה מאוחדת

חלק שני: קלויזנבורג

95	פרק שני: חייו של משה שמואל גלאזנר עד מפנה המאה
96	א. פרקי רקע
96	1. האורתודוקסיה ההונגרית בסוף המאה התשע עשרה
110	2. קלויזנבורג והקהילה היהודית בסוף המאה התשע עשרה
114	ב. ילדות, נעורים וצמיחה אינטלקטואלית
117	ג. המינוי לרבנות, היפרדות הקהילה והזיקה לחסידים
122	1. אי נחת ופרישה של קהילת ה'סטטוס-קוו'
125	2. גרמנית, יידיש והונגרית
126	ד. מלאכת הרבנות בעשורים הראשונים
127	1. המעגל הקרוב: רב טרנסילבני וראש ישיבה
132	2. על אמת ושכל
135	3. קשרי משפחה ומעמד כלכלי
137	ה. במגרש האורתודוקסי
139	1. בשירות האורתודוקסיה: אידאולוגיה ופרקטיקה
145	2. ה'רצפציה' וסוגיית הנישואין האזרחיים
149	ו. סיכום ביניים: יובל העשרים וחמש
153	פרק שלישי: מכינוס 'המזרחי' עד מלחמת העולם הראשונה
154	א. הציונות והאורתודוקסיה ההונגרית עד ועידת 'המזרחי'
155	1. עמדות מוצא: הרעיון הציוני באורתודוקסיה ההונגרית
163	2. התקבלות הציונות בהונגריה
166	ב. הפולמוס לקראת ועידת 'המזרחי', 1904
166	1. רקע: התארגנות 'המזרחי' והבחירה בפרשבורג
168	2. רקע: פולמוס רוט-ברויר, מפאפא ועד מיינץ
171	3. הפולמוס ב'תל תלפיות' והחרם על ועידת 'המזרחי'
176	ג. עמדתו של גלאזנר
179	ד. מ-1904 עד סוף מלחמת העולם
181	1. מחלוקת המקווה
184	2. מחלוקת השוחט מסנזארץ
187	3. לא לארגון אורתודוקסי עולמי

חלק שלישי: ירושלים

- 197 פתיחה לחלק השלישי
פרק רביעי: מהונגרים ליהודים:
- 201 יהדות טרנסילבניה במוצאי מלחמת העולם הראשונה
- 201 א. אובדן המולדת: צומת הדרכים של יהדות טרנסילבניה
- 201 1. טרנסילבניה 1918–1920: דמוגרפיה ונטיות לאומיות
- 206 2. העברת השליטה בפועל
- 207 3. האנטישמיות הרומנית וההתנכרות ההונגרית
- 211 4. שאלת הזהות: מהות
- 214 5. שאלת הזהות: ארגון
- 216 ב. התנועה היהודית הלאומית בטרנסילבניה, 1918–1924
- 217 1. אירוע ייסוד הברית הלאומית
- 221 2. 'אוי קלט' ו'תרבות'
- 228 3. זהות יהודית לאומית וציונות
- פרק חמישי: מאורתודוקסיה לציונות:
- 233 גלאזנר אחרי מלחמת העולם הראשונה
- 234 א. פעולותיו הציוניות של גלאזנר
- 234 1. לידה מחודשת
- 237 2. נאומים מכוונים
- 241 3. תום עידן ההתבדלות האורתודוקסית
- 244 4. הפולמוס עם 'אגודת ישראל'
- 249 5. השותפות בהקמת 'תרבות'
- 250 6. הקונגרס הציוני הי"ב והמסע לגרמניה
- 256 ב. מאבק: גלאזנר מול האורתודוקסיה והקהילה
- 256 1. האורתודוקסיה במדינות היורשות: 'המזרחי' ושליטתו
- 260 2. לנו או לצרינו: תמונת מצב טרנסילבנית
- 263 3. המאבק בקלויזנבורג: פרישת החסידים
- 269 4. שלהי כהונה: מפרסום 'דור רביעי' ועד העלייה לירושלים

272	ג. מאורתודוקסיה להתחדשות התורה והעם
273	1. 'הציונות באור האמונה'
289	2. ספר 'דור רביעי'
301	פרק שישי: לחיות את החלום
303	א. ירושלים
309	ב. גלאזנר ורבני ירושלים
312	ג. רגשן לעת זקנה
314	ד. מורשת: ציונות דתית בטרנסילבניה
316	ה. השלמה: מעט על הרב עקיבא גלאזנר
320	ו. הערה על המורשת ההגותית
323	פרק שביעי: מסקנות
323	א. מסקנות צדדיות
324	ב. גלאזנר כמשמר ה'אוברלנדיות'
326	ג. מ'אוברלנדיות' לציונות
327	ד. האמנציפציה האורתודוקסית: בין חסידים למסכימים
	נספחים
330	א. משפחת גלאזנר: עץ משפחתי וקשרי חיתון
332	ב. דרשת הרב משה שמואל גלאזנר לזכר הרצל
335	ג. הציונות באור האמונה
356	טבלת שמות המקומות
	ביבליוגרפיה
361	א. כתבי יד, חומרי ארכיון וראיונות
362	ב. כתביו הנדפסים של הרב משה שמואל גלאזנר
362	ג. מקורות ומחקרים
393	מפתח כללי

ספר זה מוקדש לזכרם
של נכדי הרב משה שמואל גלאזנר,
בעל 'דור רביעי', ובני זוגם,
אוהבי תורה ויודעי ספר
יהודית לבית גלאזנר ופרופ' נתנאל קצבורג
משה שמואל שמעון וניצה גלאזנר

פתח דבר

היהודים שחיו בקלויזנבורג במוצאי מלחמת העולם הראשונה זכרו היטב מראה יוצא דופן – תמונה אחת שביטאה תהליך שעתיד לשנות את פניה של יהדות טרנסילבניה: קבוצה גדולה ומגוונת של יהודי העיר צועדים ברחוב בשעת ערב, כמו שעשו לפני כן קבוצות לאומיות-אתניות אחרות, ולפניהם מונף דגל תכלת-לבן. בראשם, כולט בזקן השיבה המרשים שלו, צועד הרב משה שמואל גלאזנר, רב העיר ונינו הבכור של החת"ם סופר. יהודי קלויזנבורג, הבהיר המצעד, שוב אינם 'הונגרים בני דת משה' אלא מיעוט לאומי המבקש לקבל את זכויותיו. כחצי שנה לאחר מכן, בבית הכנסת המרכזי של הקהילה האורתודוקסית בעיר, נשא הרב גלאזנר דרשה בלתי נשכחת על אודות בנימין זאב הרצל. את האולם מילא קהל גדול עד אפס מקום, ובו צעירים רבים שחדלו זה מכבר לפקוד את בית הכנסת.

פעולות אלה ואחרות של הרב גלאזנר הרעידו את הממסד האורתודוקסי, שגלאזנר היה לכאורה חלק ממנו. גלאזנר ערער על עקרון ההתבדלות שבו דגלה האורתודוקסיה, וקיווה שהוא יפנה את מקומו לעתיד 'פוסט-אורתודוקסי', מחולץ ומשיחי גם יחד, שתכונן האומה השבה לארץ ישראל.

חיבור זה מבקש להתחקות אחר דמותו הנשכחת והמרתקת של הרב גלאזנר, אחר תפיסת עולמו, ואחר המהפכה הציונית שהוא היה חלק ממנה, בטרנסילבניה של מוצאי מלחמת העולם הראשונה. הספר משחזר את תולדותיו הן ככיוגרפיה אישית הן ככיוגרפיה אינטלקטואלית, תוך דיון בשורה של סוגיות היסטוריוגרפיות שלא זכו עד כה לטיפול הראוי להן: דרכי עיצובה של האורתודוקסיה ההונגרית במפנה המאה העשרים; היחסים בין חלקיה השונים; התפתחות מודל האורתודוקסיה כ'כנסייה'; והאופן שבו השפיעה מלחמת העולם הראשונה על הזהות היהודית, הדתית והלאומית של היהודים במרחב ההונגרי.

החלק הראשון, פרשבורג, ממוקד בעולם שאליו נולד גלאזנר ובתוכו גדל, ובמרכזו עומדת דמותו של אביו, הרב אברהם גלאזנר. החלק השני, קלויזנבורג, מוקדש לכיוגרפיה של משה שמואל גלאזנר עד למפנה המאה העשרים ולמאבק סביב כינוס 'המזרחי' בפרשבורג בשנת 1904, שגלאזנר נקט בו עמדה עצמאית. החלק השלישי, ירושלים, מוקדש ל'מהפכה הלאומית' בטרנסילבניה בכלל ובקלויזנבורג בפרט במוצאי מלחמת העולם הראשונה, שהובילה את גלאזנר לעימות עם רבנים אורתודוקסים רבים. הוא מסתיים בסוף כהונתו של גלאזנר כרב בקלויזנבורג, בפעילותו ב'מזרחי', בעלייתו לירושלים ובפטירתו בה בשלהי 1924.

שלמי תודה

לדמותו של הרב משה שמואל גלאזנר נחשפתי בגיל מאוחר, בעת שעמלתי על טיוטת ספרי 'הברית הישראלית'. קשרי משפחה הביאו אותי לביתם החם של דוד וטובי גלאזנר, סמוך לווינגטון הבירה שבארצות הברית, ואגב שיחה הראה לי דוד את הקונטרס של סבו הגדול 'הציונות באור האמונה'. את רגע הקריאה הראשון שלי אינני שוכח: טיעוניו של הרב, שנכתבו כמעט מאה שנה לפני כן, היו מלאי חיוניות. הם היו סוחפים בהגיון הברזל שלהם, בשורשיות השתייכותם אל המסורת ובלהבה הבווערת של הפולמוס. חשתי כאילו קיבלתי עיגון וחיזוק לדברים שביקשתי לומר, מדמות אב מרשימה שלא הכרתי. שנים מעטות אחר כך, כשביקשתי להיכנס למלאכת הכתיבה של מחקר בתחום ההיסטוריה היהודית, בחרתי להתחקות אחר דמות מרתקת זו ואחר הגותה. דוד, איש חכם, טוב לב ונדיב, ליווה בעניין רב את תהליך הכתיבה של עבודת הדוקטור ושל הספר, העניק זריקות עידוד דרך קבע והעיר הערות רבות ערך. חיבור זה הוא ללא ספק גם תולדה של החברות העמוקה שנוצרה בין משפחותינו.

תודה עמוקה אני חייב לשני המנחים שלי בעבודת המחקר, הפרופסורים אמנון (נונו) רוזנקווצקין וגיא מירון. נונו פתח בפני את שערי המחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון, סלל לי את הדרך למלגת נגב שליוותה אותי ארבע שנים, הכריח אותי להפנים צורות חשיבה אקדמיות והתעקש שלא אגיש מחקר שאינו ברמה הגבוהה ביותר. יחסו החם והאבהי, מיסירותו לתלמידיו ויושרתו האינטלקטואלית יישארו עימי הרבה אחרי השלמת עבודה זו. גיא מירון הביא אל ההנחיה את אוצרות הידע שלו על יהדות אירופה בכלל ויהדות הונגריה בפרט, ובזכות הערותיו היסודיות, שבאו שלובות עם סבלנות וצניעות, זכתה העבודה להקשרים רחבים ומתבקשים שהאירו את עיני. ככלל, המחלקה התגלתה כבית אקדמי נעים ומרחיב דעת גם עבור אדם כמוני, שזיקתו אליה במשך שנות הכתיבה לא הייתה אינטנסיבית.

לא הייתי יכול להקדיש את הזמן הנדרש למלאכת המחקר והכתיבה אלמלא המרחב שזכיתי לו ממעסיקיי בקרן תקווה, ומן המנכ"ל שלה בישראל עמיעד כהן, שאפשרו לי להשלים את המלאכה תוך כדי העבודה על ייסוד ועריכה של כתב העת 'השילוח'. עמיתי למערכת, אלון שלו, בעצמו תלמיד מחקר, היה שותף להתלבטויות אקדמיות רבות וסייע לי בניסוחים, בהשגת מקורות ובפריקת מתח על קשיי הכתיבה. הפיכתה של עבודת הדוקטור לספר עיון נעשתה על פי ההנחיה המעולה והסטנדרטים הגבוהים של מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ולשמחתי נמצא המחקר ראוי לכוא בקהל החיבורים רבי הערך שהוא מפרסם בתולדות עם ישראל. המנהלת היוצאת של ההוצאה, חיה פז כהן, ליוותה

אותי בתהליך במאור פנים ובהיענות מהירה לכל שאלה ובירור, ואנשי ההוצאה לאור, ובהם המנהל עזרא ברום והעורך הידען והמיומן יחזקאל חובב, העניקו לספר את איכותו הסופית. על הפקת הספר ניצחה במימונות נעה גרינולד-עסיס.

בגיבושה של הצעת המחקר נסתייעתי בפרופ' בנימין בראון, מן האוניברסיטה העברית בירושלים, והארת פניו וידענותו המשיכו ללוות אותי. במהלך המחקר נעזרתי בכל מי שהיה מוכן לחלוק עימי את הידע ואת המקורות שלו, בהתכתבות או בשיחות בעל-פה: כמה שיחות עם ד"ר מיכאל סילבר היו רבות ערך; הרב אלי פישר סייע לי בגיבוש המפה של התשובות ובידע הרב שלו על התרבות הרבנית בהונגריה; נעזרתי גם בתכתובת רבת ערך עם הרב מא"ז קינסטליכר ז"ל. בקלוז' קיבלתי עזרה חשובה מד"ר אטילה גידו, וממורו פרופ' לדיסלב דיאמנט. בבודפשט נעזרתי ברב ד"ר ברוך אוברלנדר, בד"ר מיכאל מילר ובפרופ' ויקטור קראדי. אלי שטרן סייע לי בקריאת כמה כתבי יד, ואביעד שטיר בסוגיות של כתיב גרמני. נעזרתי גם בעו"ד משה פרקש בתרגום מהונגרית ובמר יהודה ארנסט בגישה למאגרי מידע בהונגרית. עידוד שאבתי מהתדיינות עם כמה מלומדים מארצות הברית, ובהם פרופ' מנחם שמלצר ז"ל, וייבדלו לחיים ארוכים פרופ' סטיבן כץ ופרופ' מארק שפירו, שבנוסף לעצותיו גם לקח על עצמו את עריכת המהדורה האנגלית של הספר. עם ד"ר יהודה הרטמן ערכתי כמה שיחות מועילות, ברחובות ובבודפשט, ומחקרו שלו תרם נדבך חשוב לביסוס החיבור הזה. גם ד"ר מנחם קרן-קרץ סייע לי במחקריו, בהפניות ובעצות.

נעזרתי גם בכמה מצאצאי הרב גלאזנר: משה, אחיו הבכור של דוד גלאזנר, ורעייתו יעל (אף היא נינה), נתנו לי מידע רב ערך, בעל-פה ובאמצעות האתר שהקים משה לזכר הסבא רבא; הנכדה אסתר שור, ששוחחתי עימה בשנתה האחרונה; ועורך הדין משה שמעון (מישי) גלאזנר, הזכור לטוב, שמאז הלך לעולמו. בניו ונכדיו ליוו עבודה זו וסייעו לי בכמה דרכים; הם אף נטלו על עצמם את עול המימון של הוצאת ספר זה בעברית, לעילוי נשמתו. הורי היקרים, פרופ' טוביה ואסתר שלזינגר, עודדו ותמכו בכל דרך במחקר הזה, כפי שעשו תמיד ועוד יעשו. כילידי הונגריה ממשפחות רבניות, הם גילו עניין רב במחקר ואף תרמו לו. תודה גדולה לילדי על הסבלנות ובראש ובראשונה לרעייתי האהובה, רחל, שנשאה בעול העיסוק המתמשך שלי ברב גלאזנר בפרט ובהונגריה בכלל – עול שעיקרו הקשבה, עידוד והשלמה עם העיסוק האינטנסיבי, הנסיעות והצלילה המתמשכת אל העבר.

הערה על שמות אישים ומקומות

למקומות רבים בהונגריה רכתי הנזכרים בספר זה יש שניים ולעיתים שלושה שמות: בגרמנית, בהונגרית, ואף ברומנית, בסלובקית או באוקראינית. השתמשתי על פי רוב בשם הרווח ביותר בקרב היהודים (בדרך כלל השם הגרמני-היידי). כדי להקל על הקוראים ולאפשר זיהוי של המקומות, שרבים מהם גם שינו את שמם בחלוף השנים, צירפתי בסוף הספר טבלה של שמות המקומות, כולל הכתיב הלועזי שלהם.

בהונגרית מקובל להקדים את שם המשפחה לשם הפרטי. בחיבור זה, גם כאשר מדובר בשמות הונגריים, וגם כאשר הובאו קטעים מתורגמים מהונגרית, הקדמנו את השם הפרטי לשם המשפחה, שלא לבלבל את הקוראים.

שמות המקומות במפתח מופיעים לפי הצורה העברית של השם שבו השתמשנו בספר (לדוגמה: פרשבורג, ולא פוז'וני או ברטיסלבה), ושמות האישים על פי שם המשפחה.

מבוא

א. המורד מבפנים באורתודוקסיה ההונגרית

ב־20 בנובמבר 1918, שבועיים לאחר שהאימפריה האוסטרו-הונגרית חתמה על חוזה כניעה בפדובה, התכנסו באולם 'אורניה' בקלויזנבורג (המוכרת כיום בשמה הרומני קלז') אלפי יהודים, כדי להשתתף בכנס היסוד של 'הברית הלאומית של יהודי טרנסילבניה'. ההתייחסות ליהדות כזהות לאומית וליהודים כמיעוט לאומי שיקפה תמורה תודעתית רבת משמעות: יהודים אלה, ככל תושבי העיר, היו עד לא מכבר הונגרים לכל דבר ועניין; לעירם הם קראו בשמה ההונגרי, קלז'וואר, והארגון שזה עתה הקימו נקרא בשפתם: Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség ('הברית הלאומית של יהודי טרנסילבניה').

בנשיאות הכנס ישב הרב משה שמואל גלאזנר, רבה הוותיק של הקהילה העיקרית של העיר, הקהילה האורתודוקסית, לצד ד"ר מתיאס (מתתיהו) אייזלר (Eisler), רב הקהילה הניאולוגית, והנשיא של הארגון החדש, ד"ר תיאודור פישר. היהודים שמעו מהרב גלאזנר נאום נלהב על הגאולה הממששת ובאה באמצעות הציונות, המשיבה את היהודים אל זהותם הלאומית ואל ארץ ישראל. את שהתרחש בסיומה של האספה יהודי העיר לא שכחו שנים רבות: המשתתפים הנרגשים – שניכר כי נמנו עם קבוצות שונות בקהילה היהודית – צעדו בסך ברחובות העיר כשלפניהם מונף דגל תכלת-לבן. במעשה סמלי זה הצטרפו היהודים, שעד אז נטו לראות את עצמם כקבוצה דתית בלבד, לשורת הקבוצות הלאומיות, שתבעו את הבטחת זכויותיהם במסגרת המשטר החדש: הונגרים, סקסונים, סקלרים ורומנים. בראש המצעד הססגוני בלט לא אחר מאשר הרב עטור זקן השיבה.

הרב משה שמואל גלאזנר (1856-1924), שבאותה עת מלאו ארבעים שנה לכהונתו כרב העיר, היה לא רק גאון תלמודי מבוגר ונשוא פנים אלא גם 'נסיך' מובהק של האליטה הרבנית באורתודוקסיה ההונגרית. הוא היה נינו הבכור של החת"ם סופר – הרב הנערץ שנחשב לאב המייסד שלה – ועמד בקשרי נישואין עם בכירי הרבנים. הוא נמנה עם הרבנים שליוו את הלשכה האורתודוקסית בכודפשט, ונקט עמדות בולטות בשורה של פולמוסים פנימיים בתוכה. הוא שלט בגרמנית ובהונגרית, כתיבתו הייתה רהוטה, הסבריו בהירים, דרשותיו מרשימות והופעתו בוטחת. גלאזנר שיקף במידה מסוימת את התנועה 'ימינה' של

1 העיר נמצאת כיום ברומניה ושמה הרשמי (מ־1974) הוא קלז'ו-נפוקה (Cluj-Napoca). אף שלאורך רוב השנים הנדונות בספר היא נקראה בשמה ההונגרי, קלז'וואר, בחרתי להשתמש בשם הגרמני והידי, קלויזנבורג, כי הוא השם הנפוץ במקורות היהודיים.

האורתודוקסיה בימיו: השכלתו הרשמית הייתה תורנית בלבד, וכמי שגדל בטרנסילבניה הוא עמד בקשרים חמים עם המנהיגים החסידיים שבלטו באזור ואף היה בין שומעי לקחם. והנה, אותה דמות רבנית מובהקת, מלב ליבה של האורתודוקסיה, מתריסה נגד עקרון ההתבדלות של המחנה שממנו באה וקוראת ליצור גוף יהודי על-זרמי, תוך אימוץ מלא ורווי פתוס דתי של הרעיון הציוני.

החודשים הבאים התאפיינו בפעילות נמרצת של גלאזנר לטיפוח התודעה הלאומית והציונית ברחבי טרנסילבניה, בעיקר באמצעות אותה ברית לאומית (EZNS), תוך שיתוף פעולה רחב עם גורמים שמחוץ לקהילה האורתודוקסית. הקרקע הייתה נוחה: מלחמת העולם פוררה את הכתר ההונגרי והביאה לקיצו את תהליך המדיאריזציה שהיהודים היו שותפים נלהבים בו; הרעיון של מדינות לאום אתניות הפך לפתע, אחרי המלחמה, למעין מושכל-יסוד; ותהליך הסיפוח של טרנסילבניה לכתר הרומני, שהיה עוין ללאומיות ההונגרית, הפך את הזהות ההונגרית לנטל במקום לנכס. וכך, השילוב בין זהות לאומית הונגרית לזהות דתית יהודית, שרווח בקרב יהודי טרנסילבניה ערב המלחמה, החל לפנות את מקומו לזהות לאומית יהודית, וזו הפכה דומיננטית בקרבם בעשורים הבאים. 'הברית הלאומית היהודית', שכתשתיתה עמדו פעילים בעלי תודעה ציונית מובהקת, הייתה לגוף המייצג של כלל יהדות טרנסילבניה – מושג שלא היה קיים במלואו לפני כן, שכן יהדות הונגריה הייתה מפוצלת לשלושה זרמים, שלכל אחד מהם היה מעמד של 'דת' ייחודית.

בעקבות הקמת הברית הלאומית קמו בקלויזנבורג ובשאר קהילות טרנסילבניה ארגונים יהודיים לאומיים רבים – תנועות נוער, מועדוני ספורט ועוד. בשנת 1920 אף הוקם בעיר בית ספר תיכון של רשת 'תרבות' הציונית, ראשון מסוגו באזור כולו, אף זאת בעידודו ובשותפותו של גלאזנר. מארק אנטל (Antal), איש חינוך יהודי בעל השקפות קומוניסטיות, שנבחר לנהל את בית הספר, נדהם כאשר פגש לראשונה במציאות הייחודית של העיר:

רב קשיש בעל זקן שיבה מתעופף, חיזונית פטריארכלית המסתירה מזג צעיר לזה. ובעלותו על הרוכן בבית הכנסת, אין הוא קורא לחזרה לגיטו, אלא דורש – 'נלמד את ילדינו מקצוע. יש לחנך דור חדש חזק, עובד, המוצא סיפוק בעבודה היוצרת, בריא ובעל שרירים. החינוך העברי יתנהל בסמל העבודה'.²

משמעות מהלכיו של גלאזנר מתעצמת לנוכח העובדה שהוא טען בעקביות שעמדתו נובעת מחינוכו: בתמיכתו בציונות, ובחלומו על חיי חולין טהורים של העם היהודי על ארמת אבותיו, הוא ראה עצמו נאמן למקורות הקנוניים של היהדות ולמסורת שהגיעה אליו מאבותיו ומרבתייו.

אכן, כבר יותר מעשור לפני כן, ב-1904, התקומם גלאזנר על הפסילה הגורפת של הציונות שרווחה בקרב חבריו במנהיגות הרבנית ההונגרית ותהה על הצדקתה התורנית.

ואולם, עד מלחמת העולם הראשונה, שניתקה את יהודי טרנסילבניה מן המולדת ההונגרית, קשה היה לשווק את העמדות הציוניות. עתה, כאשר התערערה הזהות המדיאֶרית ועלה רעיון הלאומיות היהודית, היטיב גלאזנר להסביר כי היהדות אינה מצטמצמת לדת, ומי שמציג אותה בדרך זו ומאמץ לצידה לאומיות זרה הוא 'כופר בעיקר'. גלאזנר אף טען כי העקרונות היסודיים של האורתודוקסיה – השמרנות ההלכתית, ההתבדלות וצמצום מרחבי החולין – אינם מאפיינים האמיתיים של היהדות אלא תוצאה של נסיכות היסטוריות הקשורות בגלות, ועקרונות אלה חייבים להשתנות בתהליך שיבת ציון. לדידו, היהדות הנאמנה איננה יכולה להמשיך ולהיות 'אורתודוקסית', בוודאי אחרי מלחמת העולם הראשונה, שכן מדיניות ההתבדלות האורתודוקסית מתכחשת לכלל ישראל, המבקש לשוב לקיום לאומי – וממילא מעוותת את התורה, שניתנה לישראל כעם.

גלאזנר קורא אפוא תיגר על האורתודוקסיה ההונגרית מתוך לב־ליבה ההיסטורי והמשפחתי ומתוך מקורות הסמכות שלה עצמה. האיש שצמח בתוככי היהדות שהוא מכנה 'נאמנה', כלומר זו המסורה לתורה והמעדיפה אותה על פני כל השפעה חיצונית, וליווה אותה במעבר מזהות יהודית כללית לזהות אורתודוקסית, קורא למעשה לשינוי הדרך. יציאתו של גלאזנר נגד העמדות של עמיתיו, וקריאתו לקהילת קלויזנבורג לנהוג לפי העקרונות החדשים של שיתוף פעולה על־זרמי, טלטלו את המחנה האורתודוקסי וגררו תגובות קשות בקרב הרבנים. הרב הנכבד והמיוחס, עטור זקן השיבה, הוקע בידי הקנאים כמסית ומדיח. לעומת זאת, בתמיכתו הנלהבת בעניין הציוני פרץ הרב הישיש את גבולות ההשפעה של חוגי היראים והפך מנהיג נערץ בקרב שכבות רחבות ביהדות טרנסילבניה שאימצו את השיח הלאומי היהודי – הן באורתודוקסיה הן בקרב יהודים שאורח חייהם היה מודרני ומחולן.

פולמוס זה הציף אל פני השטח עקרונות ועמדות של האורתודוקסיה שעד אז היו מובנים מאליהם. מבחינה זו, נראה שיציאתו זו של הרב גלאזנר מן הכלל, שהוא נמנה עם בניו המובהקים, יש בה כדי ללמד על הכלל כולו. כאשר גלאזנר קורא תיגר על המערכת 'מבפנים', הוא בוחן את גבולותיה וחושף את מאפייניה. כפי שנראה להלן, גלאזנר חרג מן המקובל בקרב רבני סביבתו בלי לחוש שהוא מערער על המסורת הרבנית או על החינוך שקיבל; להפך, הוא ראה במהלכיו מימוש של אותה מורשת רבנית הונגרית. תודעה עצמית זו מאירה את עמדותיו באור מעניין ביותר ומציעה קריאה מחודשת של המורשת הרבנית ההונגרית. פרשה דרמטית זו ודמות מרתקת זו נשכחו כי לא היה מי שיזכור אותם: ההיסטוריוגרפיה החרדית לא כללה את גלאזנר בגלריית הרבנים הנערצים, כפי שלא כללה אף רב ציוני (ובוודאי לא איש 'המזרחי'), ובמידה שמופיעות בה דמויות מהונגריה, מלבד החת"ם סופר, הרי אלו דמויות שנודעו בקנאותן דווקא.³ לעומתה, ההיסטוריוגרפיה הכללית גילתה עניין

3 גלאזנר מופיע ברשימות של רבנים, והפניות להערות תלמודיות והלכתיות שלו אינן נעדרות מספרי ליקוטים ומשאלות ותשובות, אבל דמותו לא זכתה מעולם לשרטוט ביוגרפי, וכשהוא מוזכר הרי שהמקורות מנסים לטשטש את הזדהותו עם הציונות. ראו גם: Glasner, 'The Saga of Publishing'; ברטל, 'ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית'; אטקס, 'דמותם של ה"גדולים"', עמ' 44-50. בקובץ של

מועט מאוד – והבנה מועטה עוד יותר – בענייניה הפנימיים של האורתודוקסיה ההונגרית: עד לא מכבר עסק כמעט כל המחקר על יהדות הונגריה – שכשלעצמו לא היה ענף – בחוגים שביקשו להשתלב בחברה ההונגרית, והותיר את האורתודוקסיה מחוץ לדיון. ואם היא נדונה במחקר, הרי שתשומת הלב הופנתה אל האגף הקנאי ואל האידאולוגיה האנטי-ציונית שרווחה בו. נראה שידו של הנרטיב הרואה באגף הקנאי את המייצג האותנטי של האורתודוקסיה ההונגרית הייתה על העליונה, לא רק בחוגים החרדיים אלא גם בתודעה הציבורית הרחבה, באקדמיה ומחוצה לה. ההיסטוריוגרפיה הציונית, מצידה, לא עסקה כמעט במרחב ההונגרי, שבשנות העיצוב של הציונות הפנה לה עורף.

אפילו ההיסטוריוגרפיה של הציונות הדתית, שהייתה צמאה לרמויות רבניות בעלות מעמד תורני מוכר, לא האירה פנים לגלאזנר. מנהיגותו אומנם הולידה את הציונות הדתית בטרנסילבניה, אך הוא עצמו עזב זמן קצר אחרי שהיא החלה להתבסס ובטרם נוצרה לה היסטוריוגרפיה. בארץ ישראל בא גלאזנר אל זירה של מנהיגות ציונית רבנית מבוססת, הן זו של הרב קוק הן זו של הרב פישמן-מימון, ואם קיווה להטביע בה חותם הרי שמותו החטוף, כשנה וחצי אחרי בואו לירושלים, טרף את הקלפים. רק מתי מעט הספיקו לעמוד על טיבו.⁴ דמותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק לא הותירה מקום בתודעה ההיסטורית לגלאזנר או להגותו, שהיו בה יסודות נועזים ומרתקים, הן ביחס למהותה של התורה הן ביחס לדרכי הגאולה של העם היהודי.⁵

ספר זה בא להשיב דמות מקורית ומרתקת זו אל ההיסטוריוגרפיה. הוא משחזר את תולדותיו של הרב משה שמואל גלאזנר, הן כביוגרפיה אישית הן כביוגרפיה אינטלקטואלית, כשהן שזורות בהקשרים ההיסטוריים. סיפורו שופך אור על התגבשותה האידאולוגית והארגונית של האורתודוקסיה ההונגרית ועל התגבשות יחסה ללאומיות היהודית בכלל ולציונות בפרט.

לביוגרפיה של גלאזנר נודעת חשיבות בשל התפקיד המרכזי שמילא ברגעי המפתח שקבעו את הנתבי שבו צעדה יהדות טרנסילבניה בין מלחמות העולם; ובשל הקול הייחודי שהשמיע ביחס לעקרון ההתבדלות האורתודוקסית, שהפך אבן-יסוד אידאולוגית של המנהיגות הרבנית בהונגריה ואומץ גם מעבר לגבולותיה, בחברה החרדית בכללה. עיקרון

בראון וליאון, ה'גדולים', נכתבו מאמרים ביוגרפיים על עשרים ושמונה דמויות, רובן ככולן אשכנזיות; בכרך נכללו, מלבד חת"ם סופר, חמישה רבנים הונגרים, כולם מן האגף הקנאי של האורתודוקסיה ההונגרית. בחירה זו אינה מקרית, שכן הספר ביקש לשקף את המעמד הציבורי של הדמויות בקרב הציבור החרדי בישראל, כפי שהבהירו העורכים במבוא לספר, עמ' 2-4. רק ביחס ליהדות גרמניה 'סבלה' ההיסטוריוגרפיה החרדית דמויות מודרניסטיות כרש"ר הירש או יעקב רוזנהיים.

פרופ' דוד הלבני, יליד מרמרוש (1927), אמר לי כמה פעמים בעל-פה שבארץ ישראל לא ידעו להעריך את גלאזנר, ובזמן הקצר שפעל כאן לא הספיקו לעמוד על שיעור קומתו התורני. בעיניו הייתה זו החמצה קשה. הלבני נולד אחרי פטירתו של גלאזנר, והתרשמותו באה ככל הנראה מעיון בכתביו ההלכתיים ומדברים ששמע, אולי גם בהיותו נער בישיבה בסיגט.

ואולי הסיבה לשכחת גלאזנר קשורה גם במקומם השולי של יוצאי הונגריה וטרנסילבניה – להבדיל מיוצאי גרמניה ויוצאי תחום המושב – בציונות הדתית שלפני מלחמת העולם השנייה.

זה, שהפך מאילוץ היסטורי לערך עצמי, כמעט שלא זכה לביקורת מנקודת מבט פנימית, הבוחנת כיצד הבינו האורתודוקסים עצמם את ערכי התורה, ולעיתים אף לא לגישה המכירה בהיותו חידוש. מבחינה זו, הביקורת שהציב גלאזנר, הן זו שניסח בכתביו הן זו העולה מהנהגתו ומהכרעותיו, היא תרומה ייחודית לשיח על האורתודוקסיה.

אגב שרטוט דמותו ותולדותיו של גלאזנר צפות מאליהן סוגיות היסטוריוגרפיות מרכזיות הקשורות בהתפתחות האורתודוקסיה ההונגרית, שלא זכו עד כה לטיפול מקיף כראוי להן. הספר עומד אפוא על דרכי עיצובה של האורתודוקסיה ההונגרית במפנה המאה העשרים; על היחסים בין היסוד החסידי-הגליציאני ליסוד האשכנזי-המערבי שבה; על המתח שנשמר בין מתונים לרדיקלים בכל הקשור לאידאולוגיית ההתבדלות; על תגובתה לעליית הלאומיות היהודית ולמלחמת העולם הראשונה; ועל הזיקה בין היסודות הארגוניים והאידאולוגיים של האורתודוקסיה ההונגרית ובין ההתנגדות לציונות.

גלאזנר אינו אותה דמות מן-השורה, שכתובה עליה היא המודל המובהק של הסוגה המכונה לעיתים 'מיקרו-היסטוריה'.⁶ עם זאת, היתרונות שב'מיקרו-היסטוריה' להבנת התמונה ההיסטורית של תקופה או של מקום גלומים גם בכתובה על אודותיה. בניגוד לדיון התאורטי, המבקש לקבוע מסמרות ולהוכיח את הדברים, תוך בחירה לאילו עובדות לייחס חשיבות ואילו לפטור כעניין מקרי, הסיפור ההיסטורי מבקש להציג את המציאות המורכבת, על מרב הצדדים הנראים רלוונטיים בה. כך הוא לא רק משמש חומר גלם לפרשנותם של תאורטיקנים, אלא גם מבטיח תמונה היסטורית שיש בה את הממשות והעושר המאפיינים את המציאות המורכבת – ממשות ועושר הנשמטים בהכרח בתהליך ההמשגה החותר לתובנות היסטוריות.⁷

ב. מבנה הספר

הספר בנוי כביוגרפיה המתקדמת עם ציר הזמן, אך חלקים לא מבוטלים ממנו דנים ברקע ההיסטורי החיוני להבנת הביוגרפיה בתוך הקשרי הזמן. מונח מפתח שחשוב להזכיר כבר כאן הוא החלוקה בין שני טיפוסים תרבותיים של קהילות הונגריות: ה'אוברלנד' (Oberland), 'הגליל העליון' – הקהילות שפעלו בעיקר בצפון-מערב הונגריה, התבססו על מהגרים ממורביה, ניהלו אורח חיים בורגני של מעמד בינוני ושימרו זיקה אל התרבות הגרמנית; וה'אונטרלנד' (Unterland, 'הגליל התחתון') – הקהילות בצפון מזרח הונגריה, שהתבססו

6 המונח משמש על פי רוב לכתובה היסטורית המתחקה בפירוט רב אחר תולדותיו של אדם מן השורה, לתיאורו של אירוע מקומי או לסיפורו של חפץ יום-יומי, כדרך להבין את מכלול המאפיינים של תקופה מסוימת. על המונח וגלגוליו ראו: Ginzburg, *Microhistory*, pp. 10–35.

7 טענה זו משיקה לחתירתו של קרלו גינצבורג למודל של ההיסטוריון כמלקט הנובר אחר סימנים. ראו: אלעזר וינרב, היסטוריה – מיתוס או מציאות?, עמ' 68–70. וראו Ginzburg et al., 'Clues'. ובדומה, ההשוואה של גינצבורג לחלון פתוח, הנוכרת בריאיון שלו לאמנון רז-קרקוצקין (רז קרקוצקין וגינצבורג, 'אם לא אני', עמ' 9.

על מהגרים מגליציה, שימרו זיקה אל היידיש המזרחית ואל החסידות וניהלו אורח חיים כפרי יותר ומודרני פחות מאשר ב'אוברלנד'.

החלק הראשון, פרשבורג, ממוקד באמצע המאה התשע עשרה ודן בעולם שאליו נולד גלאזנר ובתוכו גדל, ובמרכזו עומדת דמותו של אביו, הרב אברהם גלאזנר. חלק זה, הכולל פרק אחד, מתאר את המרחב התרבותי-המשפחתי, כלומר תרבות ה'אוברלנד' ההונגרי וחוג החת"ם סופר ומשפחת ארנפלד; ואת המרחב ההיסטורי-הגאוגרפי של הונגריה ובהמשך של טרנסילבניה, בדגש על העיר קלויזנבורג, שבה שימש אברהם גלאזנר ככהונתו הרבנית החשובה. הדיון מלווה את הרב אברהם ואת היחס שלו ושל קהילתו לקונגרס ולתהליך הפרדת הקהילות. פרק זה, שלכאורה אינו חלק מן הביוגרפיה של משה שמואל עצמו, מניח יסודות עמוקים להבנה של תפיסת עולמו ושל המתחים שהתרוצצו בתוכו. אברהם גלאזנר מצטייר כנציג אופייני של האגף ה'מתון' של תלמידי החת"ם סופר, שהמשיכו את תרבות ה'אוברלנד' בהיותם פתוחים לתרבות הכללית. הם אימצו את ההתבדלות האורתודוקסית במשורה ובלא התלהבות יתרה.

החלק השני, קלויזנבורג, מחולק לשני פרקים. הראשון מוקדש לביוגרפיה של משה שמואל גלאזנר, מלידתו ב-1856, דרך מינויו לרבנות בשלהי 1877, ועד למפנה המאה העשרים ולהשלמת עשרים וחמש שנות רבנותו הראשונות. המבואות ההיסטוריים שבפרק מרחיבים על ההיסטוריה של יהדות הונגריה ב'תור הזהב' שלאחר כינון הממלכה הדואלית (אוסטרו-הונגריה), ומלווים את תולדות האורתודוקסיה ההונגרית מאז התגבשותה הארגונית ב-1869 ועד לסוף המאה. אף נסקרת בו צמיחתה של קהילת קלויזנבורג בתוך העיר המודרנית והמתפתחת, שהפכה לדגל ההונגריות בטרנסילבניה.

הפרק מראה כיצד גדל גלאזנר אל תוך הסביבה הרבנית ה'אונטרלנדית' והחסידית, סביבה שהשפיעה עליו בעיקר בשנות רבנותו הראשונות. באמצעות כתביו אנו עומדים על התגבשות אישיותו הרבנית, על מכותביו ותלמידיו ועל הנושאים שהעסיקו אותו בשנים אלה. אף נסקרת פעילותו של גלאזנר ב'ועד הרבנים' שליד הלשכה האורתודוקסית, ביקורתו על מנהיגיה והמחלוקות הראשונות שהתגלעו בינו ובין עמיתיו – מחלוקות שבהן נחשף כממשיך מורשת אבותיו, בניגוד למגמת ההתבדלות ברוח ה'אונטרלנד', שהלכה ונעשתה דומיננטית בקרב הרבנים האורתודוקסים.

בפרק זה מוצגים לראשונה היסודות הרעיוניים שעתידיים להוביל את גלאזנר גם בהמשך: היושר האינטלקטואלי, החשיבה האנושית הרציונלית וערכי המוסר הטבעי. בדבריו ובהכרעותיו ניכר שגלאזנר אינו רק רב אורתודוקסי אלא גם אדם מודרני ויהודי הונגרי בן זמנו. כאן גם נבחנת עמדתו ביחס לאורתודוקסיה, שלפחות בשלב זה מצדדת באופן חד משמעי בהתבדלות ומעניקה כתב הגנה נלהב למחולליה. עם זאת, כפי שמובהר מיכולתו של גלאזנר לנקוט עמדות חריגות בשאלות ציבוריות (כמו ה'רצפציה' או נישואין אזרחיים), עמדה זו אינה משקפת אופקים תרבותיים צרים אלא הכרעה היסטורית-פוליטית.

בפרק השלישי, השני בחלק זה, אנו פוגשים לראשונה את הצינונות. המבוא סוקר את יחסה של יהדות הונגריה בכלל, ושל האורתודוקסיה בפרט, לגילויים המוקדמים של

לאומיות יהודית, לחיבת ציון ולכסוף לתנועה הציונית עצמה. עיקרו של הפרק מתמקד במאבק שהתנהל סביב הכינוס העולמי הראשון של 'המזרחי' בפרשבורג, בשנת 1904, מאבק שעיצב לכמה עשרות שנים את יחסה של האורתודוקסיה ההונגרית לציונות, וגלאזנר נקט בו עמדה עצמאית. הפרק גם דן בשורה של מחלוקות ציבוריות שגלאזנר נטל בהן חלק בשנים הראשונות של המאה העשרים, ובראשן פולמוס המקווה ומחלוקת השחיטה. שנים אחרונות אלה מסמנות את העמקתו של הקרע בין גלאזנר ובין רבים מעמיתיו הרבנים, בעיקר חסידים דוגלֵי־התבדלות אך גם אחרים שאימצו את תפיסותיהם. מן הדיון הולך ומתברר שהקרע היה רחב ועקרוני. מעברו האחד מנהיגות רבנית מכילה המובילה קהילה מגוונת ומודרנית, הנוטה לציונות ומאמצת ערכים וטרמינולוגיה ברוח הזמן; ומעברו האחר תפיסה דתית החותרת לקהילות נבדלות, בעלות מתח דתי גבוה, שמרנות חברתית אידאולוגית וחוסר עניין בהיבטים לאומיים.

החלק השלישי, ירושלים, מוקדש לדרמה הגדולה של מוצאי מלחמת העולם הראשונה, שהולידה 'מהפכה לאומית' בקרב יהדות טרנסילבניה בכלל ובקלויזנבורג בפרט, והובילה את גלאזנר לעימות חזיתי עם רבנים אורתודוקסים רבים ועם כמה מבני קהילתו. חלק ניכר מן הפרק הרביעי משרטט את התמונה ההיסטורית של יהדות טרנסילבניה בעקבות המלחמה, שתוצאותיה הרחיקו את היהודים מן המולדת ההונגרית ומשאפת ההשתלבות בה ואף תקעו לעיתים טריז בין המדיארים ובין היהודים. מציאות חדשה זו, יחד עם ההתפתחויות בזירה הבין־לאומית, הביאה להתפשטות של תודעה לאומית־יהודית בקרב היהודים ב'מדינות הירורות' (המדינות ש'ירשו' את הטריטוריה של האימפריה האוסטרו־הונגרית), וטרנסילבניה בכללן. תודעה לאומית זו גברה בד בבד עם התרחבות התמיכה בציונות והקמתם של ארגונים ציוניים, חינוכיים ותרבותיים רבים ברחבי טרנסילבניה, וקלויזנבורג הייתה אחד ממקדיה המובהקים של פעילות זו. כפי שמראה הפרק, הקמתה של מערכת חינוך ציונית – בעיקר בית הספר התיכון 'תרבות' בקלויזנבורג והעיתון הציוני 'אוי קלט' – הייתה גורם מרכזי בגיבוש התודעה הציונית של יהודי טרנסילבניה.

גלאזנר שמור היה מקום מרכזי בהתקרבותה של יהדות טרנסילבניה, האורתודוקסית ברובה, אל הציונות. בפרק החמישי נסקרות פעולותיו הרבות של גלאזנר לקידום הרעיון הזה – החל מסיועו לכינון 'הברית הלאומית של יהודי טרנסילבניה', דרך שותפותו בהקמת 'תרבות' ועד למסעות־הדרשה שלו אל קהילות שונות, לעיתים בניגוד חריף לעמדת הרבנים המקומיים. בשלב זה נחשפה תפיסתו המהפכנית של גלאזנר, שעבר זמנה של ההתבדלות האורתודוקסית: גלאזנר ביקש למנוע את ההתארגנות מחדש של הקהילות בטרנסילבניה על פי מפתח הזרמים ההונגרי והעביר החלטה ברוח זו במוסדות הקהילה; את בית הספר 'תרבות' הוביל יחד עם המנהיגות הניאולוגית והציונית, ובכמה הזדמנויות ביטא את התנגדותו להתארגנות האורתודוקסית העולמית 'אגודת ישראל' – בשל ניסיונה להעתיק את מודל ההפרדה ההונגרי והגרמני אל מזרח אירופה.

הפרק סוקר גם את שני חיבוריו של גלאזנר, 'הציונות באור האמונה' ו'דור רביעי', שבהם נתן ביטוי בהיר לעמדותיו, הראשון ביחס לציונות ולאורתודוקסיה, והשני ביחס לתורה,